

Ўзбек давлатчилиги тараккиётида мамлакатимизнинг ҳар бир воҳаю водийсининг хиссаси бўлиб келганини биз бир неча бор кўрдик. Шу маънода давлатчилигимиз ибтидоси қарор топган кўҳна Хоразмда XI— XIII аср бошларида кечган сиёсий жараён ва унинг тамом минтақага таъсири катта кизиқиш уйғотади. Биз қуйида шу ердан чиққан, кўпроқ хоразмшоҳлар номила машҳур сулола фаолияти ҳақида фикр юритмоқчимиз.

Хоразмшоҳ дейилганда, аслида, Хоразм воҳасида ҳукмронлик қилган сулола вакили тушунилади, яъни Хоразм ҳукмдори (шоҳи) маъносини англатади. Узок асрлар давомида бу вилоятда бир қатор сулолалар хоразмшоҳлар унвони остида фаолият кўрсатганликларини биламиз. Масалан, IV—X асрларда афригийлар хонадони, 995—1017 йилларда маъмунийлар (Маъмун I, Абулхасан Али, Маъмун II), 1017—1041 йилларда эса олтунтошийлар (Олтунтош, Хорун, Хандон) сулолалари хоразмшоҳлар унвони билан бошқарув курсисида ўгирганлар. Аммо Хоразм доирасидан ташқарига чиқиб, мамлакат, минтақа микёсида от суриб ва бу билан ҳам чекланмасдан бошқарувнинг салтанат даражасига эришган сулола бу ануштегинийлардир (1097—1231). Сўз ҳам айнан ануштегинийлар ҳақида боради.

Ануштегинийлар сулоласининг бошловчиси Ануштегин (вафоти 1097 йил) ҳисобланади. XI асрнинг иккинчи ярмида салжукийларнинг омади қопган вақтлар эди. Ануштегин салжукий ҳукмдор Султан Маликшоҳнинг мансабдорларидан бўлиб, ўзининг намунали хизмати эъзига юксак мартаба ва ҳукмдорнинг яқин аёнларидан бири даражасига кўғарилади. Тахминан 1077 йили у Хоразм шихналиги (комендант маъносида) вазифасига тайинланади. 1097 йили эса ўғли Қутбиддин Муҳаммад Хоразм волийси, яъни ҳокими мавқеига эришади. Унинг ҳокимлиги факат Хоразм доирасида бўлгани таъбиий. Қутбиддин Муҳаммад салжукийлар даргоҳига қарам эди. Ҳар йили ўзи ё ўғли Отсиз орқали марказга вилоятдан ундирилган солиқни олиб бориб турарди. Худди мана шу Отсиз (тўлиқ исми Малик Абу Музаффар Аловидцин Жалолиддин Отсиз) отасидан кейин (1128 йили) салжукий Санжар ҳукми билан Хоразм волийлигига тайинланади. Бу вақтда у ҳали 30 га ҳам қирмагани. Отсиз ҳам аввалига отаси қаби салжукийлар хонадонига сидқидилдан хизмат қилади. Аммо сиёсатда бўлганидек, ўз мавқеи

мустахамланиб ва, аксинча, ракобатчилари заифлаша борганини сезган холда салжукийларга карамликдан бош торта бошлайди. Гарчи фаолиятининг сўнги 20 йили давомида у мутлак мустакилликка эришиш ва бу билан ҳам чегараланмай ўз ҳукмини Сирдарёнинг куйи окимларидаги ерлар ва Хуросонга ҳам ўтказишга интилан бўлса-да, аммо мохият эътибори билан айтадиган бўлсак, унинг замонида Хоразм вилояти тўла эркинликни қўлга кирита олмади. Агар Отсиз замонаси сиёсий манзарасига назар ташлагудек бўлсак, бу вазифани ҳал этиш ҳақиқатан ҳам кийин эканлигини сезамиз. Аввало, нима бўлганда ҳам Султон Санжар гоятда катга қудратга эга эди. Бунга Отсизнинг ўзи ҳам бир неча бор иқроф бўлган. Иккинчи томондан, шу асрнинг 30-йиллари охири ва 40-йиллари бошида Туркистон сиёсий майдонига чиққан янги куч — қорахитойлар ҳам ниҳоятда қувватга тўлиб турган эдилар. Бекорга Отсиз уларга йилига 30 минг олтин диноҳ тўлаб туришни бўйнига олмаган, албатта. Аммо шу билан бирга Отсиз фаолияти ўз сулоласининг кейинги ўн йилликларда Туркистон ва ундан ташқарида ҳам амалга оширган ҳаракатларининг асосини яратишда бекиёс бўлди. Яъни Отсиз ануштегинийлар хонадони нафакат бир вилоят, балки улкан минтақада ҳам сиёсат юргизиш, донгдор сиёсий кучлар билан ракобатлаша олишга қодир эканлигини амалда қўрсатганди. Отсиз ва Султон Санжар кетма-кет (1156 ва 1157 йиллари) охиратга сафар қилганлар. Отсизнинг сиёсатини ўғли Эл Арслон (1156— 1172) давом эттиради. Очигини айтиш керак, бу вақтга қелиб минтақадаги вазият ҳам анча «бўшаганди». Бу, энг аввало, Султон Санжарнинг ўлиmidан кейин салжукийлар хонадонидан унинг ўрнини боса оладиган етук сиёсатчининг чиқмаганлигидан, десак тўғри бўлади. Гапнинг қисқаси, Султон Санжардан сўнг шарқий салжукийлар сиёсий бирлиги инқирозга учраган эди. Бундай шароитда Эл Арслон учун Хоразмда мустакил сиёсат юргизишга эришиш мушкул эмасди. У факат бу билан чегараланибгина қолмай минтақа бўйлаб ҳам фаол ҳаракат қила бошлайди. Чунончи, у 1158 йили Мовароуннаҳрда қорахитойлар билан тўқнашиб, қўли қаланд қолган холда улар билан сулҳ тузади. 1167 йили эса Нишопурни эгаллайди ва Озарбайжонга ҳарбий юриш уюштиради. Аммо Эл Арслонга ҳам марказида Хоразм бўлган, барча томонидан тан олинган қудратли сиёсий ҳокимиятга асос солиш насиб этмаган.

Хоразмшоҳларнинг забардаст сиёсий куч сифатида рўёбга чиқа олмаганликларининг бош сабабларидан бири бу ички низоларга барҳам бера олмаганликларидир. Чунончи, Эл Арслондан сўнг унинг ўғиллари Аловиддин Тақаш ва Султоншоҳ Маҳмуд ўртасида 20 йилдан ортиқ вақт давомида тахт учун қураш кетади. Хар иккови ҳам қорахитойларга, қора Хиротдан Шимолий Хиндистонгача бўлган ҳудудда ҳукмронлик қилиб турган гурийлар сулоласига, қора эса Хуросон амирларига суянган холда ўзаро қураш олиб борганлар. Бироқ бундан бирон-бир наф чиқмади, на сулола, на Хоразм юқсалди. Факат Султоншоҳ вафотидан сўнгина (1193 йил) Тақаш яққа ҳукмдор сифатида қенг қамровли сиёсат юргизиш имқонига эга бўлди. 1194 йили у Гарбий Эроннинг аксар қисмини бўйсундирди, кейин Кермонда ҳам унинг номига ҳутба ўқилади. Ҳукмронлиги сўнгида у ҳатто Бағдодни — халифалик пойтахтини забт этишга ҳам шайланади. Аммо юриш чоғида, 1200 йилнинг ёзида, йўлда вафот этади. Ундан қолган мерос — Туркистон ва Эронни ўз ичига олган салтанат қурсисига Аловиддин Муҳаммад (1200—1221) чиқади. 1210 ва 1212 йилларда икки уринишда у қорахитойлар масаласини бутунлай ҳал қилади. Бу воқеа унинг обрў-эътиборини ниҳоятда ошириб юборади. Иккинчи Искандар, иккинчи Султон Санжар лақаблари билан машҳур бўлган Султон

Кутбиддин Мухаммад саъй-харакатлари туфайли 1217 йилга келиб Озарбайжон, Эрон, Хуросондан Хиндистонгача бўлган ерлар хоразмшоҳпар измига тушган-ди. Шу йил охирида у ҳам Багдодни эгаллаш ҳаракатига тушади, аммо об-хаво огир келиб, мўлжал амалга ошмай қолади. Султон Мухаммаднинг асосий мақсади Сурия, Кичик Осиё ва Мисрни ҳам бўйсундириш эди. Хуллас, Чингизхон (1206—1227) босқини арафасида хоразмшоҳлар сулоласи дунёнинг энг қудратли сиёсий қучларидан бирига айланганди. Орол денгизидан Хинд океанигача, Ироқдан Шарқий Туркистонгача бўлган улкан ҳудуд тақдири Хоразмда ҳал бўларди.

Худди шу даврда шарқда бошқа бир ҳарбий-сиёсий қуч қудратга тўлиб бораётганди. Албатта, биз бу ерда Чингизхон асос солган ҳарбий-сиёсий қўчманчи уюшмани назарда тутяпмиз. XIII аср ўнинчи йиллари охирида Шарқда икки йирик қуч — хоразмшоҳлар ва чингизийлар ҳукмронлиги шароитида уларнинг ўзаро тўқнашишлари табиий ҳол эди. Катор манбалар, илмий адабиётларда чингизийларнинг Мовароуннаҳрга юришлари сабабини турлича изоҳлашга ҳаракат қилинади-ю, аммо оддий бир ҳақиқатга қўп ҳам эътибор берилмайди. Хоразмшоҳлар ҳам, чингизийлар ҳам сиёсий қуч сифатида шундай бир қувватга эга эдиларки, ёнма-ён турган бир шароитда уларнинг ўзаро тўқнаш қелмасликлари мумкин эмасди (худди, масалан, македониялик Александр ва ахамонийлар, Амир Темур ва Боязид ўртасидаги рақобат каби). Баҳона эса доимо топилади. Хох у томондан, хох бу томондан. Одатда, Чингизхоннинг Мовароуннаҳрга лашкар тортишига сабаб қилиб 1218 йилги Ўтрор воқеаси кўрсатилади, яъни Чингизхон элчилик-савдо қарвонининг Ўтрорда қатл этилиши Чингизхон қазабини қўзғаган, қабилдаги фикрлар олға сурилади.

Ваҳоланки, икки томон ўртасида уруш чиқиши муқаррарлиги ҳам Султон Мухаммадга, ҳам Чингизхонга бошданок аён эди. Бу борада ташаббус қўпроқ Чингизхонда бўлган. 1218 йили хоразмшоҳга юборган номасида у Султон Мухаммадга ўғлим, деб мурожаат қилади. Дипломатия тилида бу «қаролим» деган билан баробар бўлиб, аслида бу жангга ундаш эди. Ҳозирча бизга номаълум қандайдир сабабларга қўра Султон Мухаммад бундай қилмайди. Ўтрордаги воқеага қелсак, элчилар ва савдоқарларнинг ўлдирилиши ҳам айб сифатида Султон Мухаммадга қўйиб қелинади. Ваҳоланки, бизнинг назаримизда, унинг бундан бошқа иложи йўқ эди. Бу қарвон қатлиғина элчилик ва савдо қарвони бўлмай, балки ундаги 100 кишига ўлкадаги турли ерларда савдо билан шугулланиш учун Чингизхон кўрсатмаси билан маблағ ажратилган эди. Бошқача айтганда, мазкур кишилар жосуслик фаолияти билан шугулланишлари мўлжал қилинган. Умуман олганда, Чингизхон бўлажак жанг майдони бўлмиш ўлкани жуда яхши ўрганганди. Буни Султон Мухаммад яхши биларди ва унга чек қўйиш зарурлигини ҳам англади. Биз ҳатто шундай қароз қилишимиз мумкинки, Ўтрордаги тўқилган қон Чингизхон томонидан аввалдан пишитилган режа асосида амалга оширилган. Чунки мазкур воқеа тарихий баёнининг бир қўпчакнамо томони бор. Яъни қарвоннинг барча кишилари қириб ташланган-у, қатл бир киши омон қолиб, бу ҳақдаги хабарни Чингизхонга етказган. Ваҳоланки, шундай қатта шаҳар Ўтрорда бир неча юз одам қатл этилиши, нима бўлганда ҳам, бекитикча қолмасди. Ўз ўрнида Султон Мухаммад ҳам қатор қатоларга йўл қўйган. Қунончи, душман билан бўладиган жангларда қандай тактикадан фойдаланиш масаласида у саботсизлик ва қалтабинлик қилди. Ваҳоланки, ҳарбий қенгашда бир қатор таклифлар ўртага ташланганди: барча ҳарбий қучни (600 минг киши атрофида) бир ерга тўплаб, ҳарбий қуришда толиқиб турган душманга Қирдарё бўйида ҳужум қилиш; қанимни

Мовароуннахрга киритиб, кулай вазиятда унга зарба бериш (Жалолиддин таклифи); тогликларга чекинган холда мўгуллар учун нокулай дараларда жанг килиш; Газнага ва хатто Хиндистон томон чекиниб ўша ерда жанг олиб бориш. Султон Муҳаммад буларнинг барчасини инкор қилган холда бошқа бир йўлни танлайди, яъни ҳар бир шаҳар ва қалъа қучига суянган холда химояланишни маъқул топади. Бу эса ҳарбий қучнинг аввал бошданок бир неча майда-майда қисмларга бўлиниб кетишига олиб келади. Натижада, 1220 йили Бухоро, Самарканд, 1221 йили Урганч, Термиз қўлдан кетади. Хўжанд ҳокими Темур Малик, Жалолиддин ҳоразмшоҳ мардликлари нечоғлик юқори бўлишига қарамай ташаббус қўлдан кетгани сабаб урушда ютқайлади. Шу ерда биз бир масалага—мағлубиятнинг бош сабабига диққатни жалб этмасдан қололмаймиз.

Чингизхон нечоғлик қудратли қўшинга ва ақп-заковатга эга бўлишидан қатъи назар Султон Муҳаммад имкониятлари ундан қам эмасди. Юқорида тилга олинган улкан ҳудудни ўз қўл остида бирлаштиришга муваффақ бўлганлиги унинг имкониятлари ниҳоятда қатта бўлганидан қололат беради. Шунга қарамай маданий жиҳатдан қолоқ бўлган сиёсий қучга қураш бой берилди. Бунинг сабаби нимада? Фикримизча, Султон Муҳаммад ҳукмронлиги даврида давлатчиликда ўзига ҳос икки ҳокимиятчиликнинг юзага қелишида. Юқорида Низомул мулкнинг подшоҳлик ишига аёллар ва гўдақларни аралаштирмаслик қераклиги ҳақидаги фикрини қелтириб ўтқандик. Султон Муҳаммад қамонида эса ҳудди шу қол юзага қелади. Унинг онаси Турқон хотун давлат ишларига тўғридан-тўғри аралаша бошлайди. У давлат бошқарувидаги энг муҳим масала — давомийлик, яъни қалиаҳдлик масаласига аралашиб ўзининг ҳукмини ўтқайди. Қалиаҳд қилиб Султон Муҳаммад мўлжаллаган Жалолиддин эмас, онаси талаб қилган қенжатоё Ўзқоқшоҳ тайинланади. Қенжа ўғилнинг онаси эса ўз ўрнида Турқон хотун қавмидан бўлиб, Турқон хотун ўз қавмига доим ён қосиб қеларди. Турқон хотун аслида қипчқ уруғларвдан бирига мансуб бўлиб, ўз вақтида Тақаш қипчқларни ўзига оғдириш ниятида унга, қипчқ хонининг қизига уйлан қанди. Вақти қелиб Турқон хотун қўмагида қипчқлар ҳоразмшоҳлар салтанатида қатга мавқе қасб этишларини у ҳаёлига қелтирибди дейсизми. Хуллас, қўчманчи шароитдан қикиб, ўғроқ ва юқсак маданиятли муҳитда бирданига юқсак қаражага эришган амирлар, ҳарбий-лар иложи қорича ўз мавқеларини қандай бўлмасин мустанқамлаб қоришга ҳаракат қилганлар. Қолоқликдан бирданига, дейрли ҳеч бир уринишсиз, Турқон хотун ёрдамида маданиятнинг ва у қилан қоглик барқанинғ марқазиди бўлиб қолиш, албатта, эғаллаган қойни саклашга ундайди. Леқин бу қараён ҳоразмшоҳлар ва, умуман, давлатчилик устунлари заифлашиши ҳисобига қечди. Султон Муҳаммад ва ана шу тоифа амирлари ўртасидаги тафавут шунқалар бўлганки, вазиятдан ус-талиқ қилан фойдаланган Чингизхон қўрсатмаси қилан бир қалбақи хат тузилган ва унда гўёқи мазқур тоифа амирлари Чингизхонга муқожаат қилиб, уни зориқиб қутаётганликларини ёзадилар. Бу хат қосуслар орқали тарқатилиб, Султон Муҳаммадга этиб қоради ва унинг қобитлигига қатта зарба беради.

Демақ, давлат марқазиди қабилавий манфаатларни ҳамма нарсадан афзал қилувчиларга ўрин бўлмаслиги қерақ экан, Бу қорада Турқон хотун шунқалар паст бўлганки, Чингизхон тутқунлигида бўлиб турган бир вақтида унга қочиб Жалолиддин олдига қорайлиқ дейишганда, Ойқечакнинг ўғлига (Жалолиддинга) қарам бўлгандан қўра Чингизхон қўлидаги асирлик ва бу ердаги қамситишлар менга азизроқдир, деган экан. Гарқи Султон Муҳаммад ўлими олдида (1221 йили) ўғли Жалолиддинни қалиаҳд қилиб тайинласа-да, фурсат қўлдан қетқанди. Шунга қарамай давлат ва халқ олдида ўз масъулиятини ҳеч қачон унутмаган Жалолиддин душманга қарши қурашни тўхтатмайди.

Тўғри, у Урганчни тарк этади ва Нисо, Кандахор атрофида, Чорикорда, Газна якинида бўлган жанглarda мўғулларга шундай зарбалар берадики, ўз енгилмасликларига ортикча бино кўйган мўғуллар ичини алам ва афсус доғ қилади. Шунда Жалолиддинга қарши шахсан Чингизхоннинг ўзи отланади. Ушбу вазиятда давлатчилигимиз тарихида кўзга ташланиб келган бир нуксонимиз яна панд беради. Сўнгги жангда кўлга қиритилган ўлжани таксимлашда келишмовчилик чиқиб баъзи бир амирлар ўз қўшинлари билан Жалолиддинни тарк этадилар. Жалолиддин уларга қарата «бирга бўлайлик, умум душманга қарши биргаликда курашайлик» дейишига қарамай наф чикмайди. Энг ачинарлиси, мўғуллар ўша амирларни биттама-битта қириб ташлаганлар. Қучи қирқилган Жалолиддин эса Синд дарёси томон чекинади. Чингизхон уни тириклайин тутишни буюрган. Қўли паст келаётганини сезган Жалолиддин бутун харамини дарёга чўктиришни буюради, яъни яқинларининг душман қўлига тушишини хохламайди. Ўзи ҳам оти билан дарёга отилади ва эсон-омон нариги қирғокка сузиб ўтиб олади. Бу манзарадан хайратга тушган Чингизхон: «Ўглинг бўлса, шундай бўлсин!», деган экан.

Жалолиддиннинг кейинги фаолиятини кузатадиган бўлсак, шу нарса ойдинлашадики, у хоразмшоҳлар тахти вориси сифатида ўз хонадонига тегишли бўлган ерларда ҳукмронликни тиклашни мақсад қилиб қўйган. Шунга қўра у аввал Шимолий Хиндистонда, сўнг Кермон, Шероз, Исфохон ва Озарбайжонда хоразмшоҳлар сиёсатини тиклайди. 1226 йили эса Тифлисни олади. Манбалардан бирида ёзилишича, Жалолиддин олдинида грузинлар билан тинчлик йўли асосида келишишга ҳаракат қилган. Жумладан, уларга қилган мурожаатида шундай дейилади: «Мен сизларнинг мамлакатингиз қудрати ва грузинлар шижоати ҳақида эшитганман. Эндиликда эса мен биргалашиб душманга қарши курашайлик, дейман. Эшитишимча, ҳукмдорларинг аёл экан (бу ерда малика Русудана (1222—1245)). У менга турмушга чиқсин ва мен сизларнинг ҳам ҳукмдорларинг бўлай ва биз биргаликда умум душманни мағлуб қилгаймиз». Русудана бунга қўнмаган ва шундан кейин Жалолиддин Тифлисни жанг қилиб олган.

Бу вақтга келиб Жалолиддин хоразмшоҳлар бошқариб келган салтанатнинг гарбий қисмида ўз ҳукмронлигини тиклашга муваффақ бўлгавди. Шу билан бирга шарқдан мўғуллар ҳавфи қучайиб келарди. 1227 йили Исфохон атрофида Жалолиддин мўғулларга қарши зарба беради. Бу ўз ўрнида унинг мавқеи ва қудратини янада оширади. 1230 йили эса Жалолиддин Кичик Осиёнинг жануби-шарқий қисмини забт этади. Бир сўз билан айтганда, мазкур йилларда Жалолиддин шарқдан босиб келаётган мўғуллар билан бас қилишга ягона қуч ва, умуман, Гарб мамлакатларини улардан тўсиб турган қалъаларни ҳисобланарди. Буни гарбий мусулмон давлатлари тан оладилар. Бу ҳақиқат мўғулларга ҳам аён эди. Шунинг учун ҳам улар Жалолиддинга мурожаат қилиб, ўзаро сулҳ тузишни таклиф қилдилар. Аммо, у бунга юрмайди, чунки ўз она-юртини ҳароб этган, халқини ҳўрлаганлар билан келишишга унинг миллий гурури йўл қўймасди. Гарчи Жалолиддиннинг мўғулларга қарши курашдаги қалъаларнинг қисми барча мусулмон давлатлари тан олсалар-да, амалда унинг атрофига бирлашишни истамасдилар. Бу эса ўз ўрнида мўғулларнинг гарбга қараб қўлқўшларига муносиб шароит яратиб беради. 1231 йили Озарбайжонни забт этган мўғуллар яна Жалолиддиннинг қаршичилигига учрайдилар. Аммо тасодиф туфайли 1231 йилнинг 17 ва 20 август оралигида Жалолиддин бир қўрд томонидан Маёфорикин (Кичик Осиё) атрофида ўлдирилади. Жалолиддин ҳақида қўп ёзиш мумкин ва керак ҳам. Унинг ўзбек давлатчилиги тарихидаги улугвор ўрни табиий равишда юксакдир. Агар мўғуллар босқинининг дунё

халклари тарихида тутган ўрни инobatга олинса, Жалолиддин кишилиқ тараккиётидаги энг буюқ давлат арбоби ва йирик лашкарбошиларидан бири сифатида гавдаланиши керак. Жалолиддиннинг халокати хақида унинг душманларидан бўлмиш Дамашк хукмдори Малик ал-Ашраф Мусога хабар берганларида у шундай деган экан: «Сизлар мени унинг ўлими билан кутлаяп-сизларми? Аммо хали сизлар бунинг азобини кўрасиз-лар. Яратган номила касам ичиб айтаманки, унинг халокати тоторларнинг мусулмонлар ерига бостириб киришига (йўл очилди) демакдир. Энди биз ва яжуж — мажужлар (яъни мўгуллар — А. З.) ўртасида девор мисол туриб келган хоразмшоҳ (Жалолиддин) каби (лашкарбоши) йўк».

Ануштегинийлар замонида давлат бошқаруви қандай бўлган, саволи тугилиши табиий. Ануштегинийлар даври бошқарувида ҳам илгари кўриб ўтилган сулолалар бошқарувидан фарқли тизим бўлмаган. Зеро, бир томондан, сулолалар ўзгариши билан воқелик, яъни макон ва анъаналар ўша-ўшалигича қолаверган, иккинчи томондан, ануштегинийлар маълум муддат салжукийлар даргоҳи билан нихоятда яқин муносабатда бўлганликлари учун улардаги бошқарув тизими тажрибасини ўзлаштиришлари кийин бўлмаган. Демак, давлат бошқаруви икки тизимдан: даргоҳ ва девонлар мажмуидан иборат бўлган.

Даргоҳда хожиб, улуг хожиб тутган мавқе хусусида биз олдинлари ҳам фикр юритгандик. Хожиблик хизмати хоразмшоҳлар даврида ҳам ўз аҳамиятини саклаб қолди. Улуг хожиб хукмдорнинг энг яқин кишиларидан бири ҳисобланган. Хожибларга гоётада муҳим вазифалар, масалан, махсус музокаралар олиб бориш ва, ҳатто, вазирлар фаолиятини тафтиш этиш кабилар топширилган. Шунингдек хожиб лавозимидаги амалдорга бутун бир вилоят ноиблиги топширилгани ҳам маълум. Даргоҳдаги барча хўжалиқ хизматлари фаолиятини бошқариш устоздорга юклатилган. Султон чақирганда биринчи ҳозир бўладиган шахс ҳам устоздор ҳисобланган. Олий фармон олган устоздор шунга кўра тегишли хизматларга буйруқ берган ва унинг гапини икки қилиш бўлмаган. У даргоҳнинг барча масалалари билан шугулланган ва бундан ташқари бош ҳазина маблагларидан ҳам истифода этган ҳолда нонвойхона, ошхона, отхона, сарой хизматчиларининг харажатларини қоплар эди. Шунингдек, у ушбу маблагдан маош бериш ва бошқа харажатлар учун ҳам фойдаланган. Нисовийнинг ёзишича, бунда устоздор улардан тилхат олган. Тилхатга вазир, муставфий, мушриф, нозирнинг муҳрлари босилган бўлиши керак эди. Аъёнлар харажатиға кетган маблаг хақидаги тилхат ариз муҳри билан тасдиқланиши керак бўлган.

Амири охур мансаби ҳам масъулиятли ҳисобланиб, унча-мунча киши бу лавозимга тайинланмаган. Чунки унинг бўйнига султонга тегишли отлар парвариши юклатилган. Отларнинг сони эса 30 минггача бўлгани маълум. Подшоҳона овларни ўрнига қўйиш тадбирларини амири шикор уюштирган. Саройдаги муҳим хизматлардан яна бири бу таштдордир. Гарчи таштдор ювиниш анжомларини сакповчи маъносини берса-да, аммо аслида бу мансабни эгаллаган киши султоннинг энг яқин кишиларидан бирига айланган. Хукмдор унга ўзининг энг махфий фикрларини ҳам изҳор қилиши мумкин эди. Юқорида тилга олганимиз Ануштегин салжукий Султон Малик саройида худди мана шундай таштдор мавқеиға эришганда, унга мазкур мансабга вилоятда мутаносиб қелувчи шихналик, яъни Хоразм шихналиги лавозими берилади. Чунки таштдор хизмати билан боғлиқ барча харажатлар Хоразм вилоятидан тушадиган солиқлар билан қопланарди. Яна бир муҳим лавозим бу қиссадордир. У ҳафта давомида султонга тушган арзлар, шикоятларни йиғиб, жума қуни кечаси хукмдорга топширарди. Кейин эса ҳар бир арзчи ё

шикоятчига тегишли жавобини берарди. Бу мансабга ҳам ҳар ким тайинлана берилмасди. Зеро, ҳукмдор билан оддий халқ ўртасида алоқа боғлаб, раиййаг ахволи ва зоридан хабардор қилиб туриш савобли ишини ҳамма ҳам ҳалол бажара олмаслиги табиий.

Даргоҳда шунингдек чашнигир — султонга бериладиган овкат, ичимликларни текшириб кўрувчи, жомадор, султон-нинг қотиби (даватдор), шаробдор, фаррош, байроқдор (амири алам), хос хизматкорлар бошлиги (малики хавас) каби хизмат ва вазифалар ҳам бўлгани маълум.

Ижроия ишларини девонлар (вазирликлар) олиб бориб, бу тизим теиасида вазир (бош вазир) турган. Вазир ҳам ҳукмдорнинг энг яқин кишиларида, биринчи маслаҳатчиси сифатида гавадаланади. Ўз фаолиятида у факат султон олдидагина жавобгар бўлган. Расмий тадбирлар, турли максаддаги музокараларда ҳукмдор номидан иш тутган. Унга барча амалдорлар, ноиблар, ҳарбийлар бўйсунган. Ишдан олиш, ишга тайинлаш, маош, нафақа тайинлаш, ҳазина ва солиқ тизимини назорат этиш, маҳаллий вазирлар ҳисоботини олиш каби қатор вазифалар унинг ваколатида бўлган.

Девонларга келсак, уларнинг фаолияти салжукийлар замонасидаги тизимдан деярли фаркланмаган. Иншо ёки тугро девони расмий ҳужжатлар, ёзишмаларни тузиш билан шугулланган. Молия ишлари билан истифода девони, давлат назорати тадбирлари билан ишроф девони, ҳарбий масалалар, чунончи, қўшинни қурол-аслаҳа билан таъминлаш, қўшин қисмлари шахсий таркибини назорат қилиш, ҳарбийларга ажратилган ер-сув назорати, ҳарбий кўриклар ўтказиш қабилар билан девони арз ё жайш шугулланган. Яна бир девон бўлиб у девони хос дейилган. Ҳақиқатан ҳам бу махсус девон ҳисобланиб, ҳукмдор сулолага тегишли ер-сув, мол-мулк, султон мамлукларига маош бериш вазифалари билан машғул бўлган.

Икки оғиз сўз ҳоразмшоҳлар қўшини ҳақида. Ҳоразмшоҳлар ўз даврининг энг қудратли лашкарига эга бўлганлар, Юқорида зикр этилган қорахитойларга қарши ҳарбий юришда Султон Муҳаммад ихтиёрида 600 минг отлик аскар бўлгани маълум. Худди шундай қуч Бағдод юришига ташланган. Мўғуллар босқини арафасида эса ҳоразмшоҳлар тахминан 600 минг отликни ўз қўл остиларида бирлаштириш имконига эга эдилар. Албатта, бу ерда пиёда аскарлар, турли қўмақчи қисмлар назарда тутилмайти. Бундай улкан лашкарни тайёргарликда тутиш, таъминотидан хабардор бўлишнинг ўзи бўлмаган. Яна шу нарса маълумки, ҳарбий қисмларда аёллар ҳам эркаклар билан баробар жанг қилганлар.

Олий ҳукмдорнинг махсус шахсий гвардияси (харос) ҳам бўлиб, улар факат мамлуклардан иборат бўлган. Чунончи, Султон Муҳаммаднинг шахсий гвардияси 10 минг кишини ташкил қилган. Кези келганда шуни алоҳида қайд этиш керакки, мазкур қисм жангчиларини пахлавонлар ҳам деб аташган. Шунингдек, ҳарбий назоратчи, сипоҳсалор, соҳиби жайш (вилоят қўшини бошлиги), амир ул-умаро, малик (10 минг қўшин бошлиги), човуш (чопар), жосус (разведкачи), аскар қозиси каби хизмат ва вазифалар бўлган.

Улкан минтақада сиёсий яхлитлик ва барқарорликка эришилиши, табиий равишда, ижтимоий-иқтисодий муносабатларда ижобий ўзгаришлар ҳосил бўлишига сабаб бўлиши аниқ эди. Археологик изланишлар, ёзма манбалар гувоҳлигига қўра сунъий сугоришга қатта эътибор берилиб, воҳалар имконидан иложи борица кенг фойдаланишга ҳаракат қилинган. Натижада дехқончиликнинг ривожланишида узилиш бўлмаган. Бизга илгаридан маълум махсулот турларининг барчаси етиштирилган. Шаҳарларда ҳаёт қайнаб, савдо-сотик, ҳунармандчилик ривожланган. Мамлакатда ишлаб чиқарилган турли хилдаги газламалар, заргарлик буюмлари, қийим-кечаклар, гилам, поёндоз, тери,

жун, ёг-мой, совун, курол-аслаха, эгар-жабдуглар, хўл мева, курук мева, ипакликлар, жавахирлар ва бошка кўплаб махсулотлар ҳам ички бозорда, ҳам ташки бозорда харидоргир эди. Албатта, бунда тегишли давлат идораларининг хиссаси ҳам катта бўлган. Чунончи, доим бўлганидек мухтасиблар бозорлардаги нарх-наво, махсулотларнинг сифати, тошу тарозунинг ахволидан хабардор бўлишни тўхтатмаганлар. Карвон йўлларида тўхташ жойлари, сув омборлари, хавзалари қурилган ё борлари таъмирланган, катта карвонларни кўриклаб боришга ҳатто султоннинг шахсий пахлавонлари ҳам жалб этилган.

Хоразмшоҳлар даври фан ва маданият равақи ҳам аъло даражада бўлганини биламиз. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Чунки юртимиз анъанавий равишда фан ва маданият бешиги бўлиб келаркан, гап факат у ёки бу даврда иқтисодий-ижтимоий тараккиёт ахволи ва давлат арбобларининг нечоғлик илм-маърифатли эканлигида қолган. Хоразмшоҳлар замонида айни шу икки омил ўзаро уйғунлашган эди. Хоразмшоҳларнинг барчаси чуқур билим эгаси эдилар. Улар ҳам дунёвий, ҳам диний билимларни эгаллаганлар. Масалан, Отсиз қасидалар, рубоийлар ёзган, кўплаб назм намуналарини ёддан айтиб бера олган, санъат ва илмга катта ихлос билан қараган. Рубоийларидан бирида у шундай дейди: «Дунё белига урилган тамга менинг фармонимдир, фалак қулоғидаги халқа менинг паймонимдир. Бугун шундай салтанатни қўлда тутсамда, дўст ризолигига эришиш менинг иймонимдир». Тақаш, Эл-Арслон, Султон Муҳаммад ва хоразмшоҳларнинг бошка намояндалари ҳам қенг билимли, шеър ва санъатни қадрловчи бўлганлар, назмда ижод қилганлар. Тақаш эса айниқса ўқ қилишни ўрнига қўйган. Юқорида биз хоразмшоҳларнинг барчаси қенг билимлар эгаси эдилар дейарканмиз, бу билан нафақат ануштегинийларни, балки умуман хоразмшоҳлар унвони билан машҳур сулолаларни, жумладан, маъмунийларни ҳам назарда тутамиз. Чунончи, Маъмун II (1010—1017) фан ва маданиятга ҳомийликда ўрта асрлардаги энг қонғдор ҳукмдорлардан бири саналиб, пойтахт Урганчда ўз даврининг Академиясига асос қолган. Бу масканда яратилган шарт-шароитдан Абу Райхон Беруний, Ибн Сино, Абу Саҳл Масихий, Абулхайр, Ҳаммор, Наср Ироқ, Ибн Мискавайх каби буюқ даҳолар баҳраманд бўлиб, ўз ижодларини қарқоғон эдилар. Қези қелганда шуни ҳам қайд этиб ўтиш қарқоғон, Ҳиванинг 2500 йиллиги қантани қилинган 1997 йилда Ўзбекистон Президентини Имом Қаримов фармони билан Хоразмда Маъмун Академияси қайтадан қикланди. Демак, орадан қинг йил ўтиб тарихий ақолат қарор қопди ва бу қол шубҳасиз ўзбек давлатчилиги тарихини қиклашда катта аҳамият қасб этади.

Мамлақатимиз ва қиллатимизнинг, арбобларимиз-нинг фан ва маданиятга бўлган қанқоқлиги азалий қараён экани ануштегинийлар даврида яна бир бор исботланди. Бу замонда мадрасалар барпо этиш, қутубхоналар очиш, уларни қитоблар билан тўлдириш, истеъдод эгаларининг бошини қилаш, асраб-авайлаш одати қакланибгина қолмай, янада ривож қопди. Зиё масқани бўлмиш қутубхоналар фаолиятига қатга эътибор берилган. Масалан, Бухоро қилоятидаги шаҳарлардан бирида фуқаролар, яъни умумий қутубхона маъжуд бўлиб, унда қакланадиган қўлёзма асарлар қоятда ноёб қисобланган. Ҳудди шундай қутубхоналар ўлканинг бошка ерларида ҳам, масалан, Хоразмда бўлгани маълум. Мадрасаларга қелсак, манбаларда ёзилишича, бундай билим масқанлари салтанат марқазини Хоразмдан таққари Нишопур, Исфохон ва бошка шаҳарларда ҳам қад қўтарган. Уларда ўқиш қараёнига қуда катта масъулият билан қаралганини шундан ҳам қилиб олса бўладики, Мадраса рақбари ва мударрислар олиқ ҳукмдор ё унинг қойлардаги ноибининг махсус буйруги билан тайинланганлар. Чунки қар қандай қамият, у қанқалиқ

турли имкониятларга эга бўлмасин, агар шу имкониятларни юзага чикаришга кодир мутахассислар бўлмас экан, улар огизда колаверади. Мутахассислар эса тарбияланади, парвариш этилади. Хоразмшохлардан Отсиз, Такашларнинг шу маънодаги буйруklarини тахлил киларканмиз, улар мазкур хакикатни жуда тўғри англаганликлари намоён бўлади. Шунинг учун ҳам улар таълим ва тарбия, фан сохаларига мутасаддиларнинг илмми, иймонли, хурматли, халол бўлишларига катта эътибор билан караганлар. Мазкур сиёсат ўз мевасини ҳам берган. Баховиддин Марвазий, Абу Али Хасан Бухорий, Захириддин Газнавий, Исмоил Журжоний, Фахриддин Розий, Махмуд Замахшарий, Абулфатх Хоразмий, Абулкодир Журжоний, Сирожиддин Хоразмий, Рашидиддин Вотвот, Сайфи Исфарангий, Зиё Хўжандий, Нажмиддин Кубро, Мажидиддин Хоразмий каби ўнлаб математиклар, юлдузшунослар, табиблар, тарихчилар, шоирлар, файласуфлар, адиблар, тилшунослар, мутасаввуф олимлар шулар жумласидандир. Албатга, биз ва ҳамкасбларимиз мазкур рўйхатни янада давом эттириб, уларнинг ҳар бири хақида кўплаб коғоз коралашимиз мумкин. Аммо бу алоҳида тадқиқот учун мавзу бўлгани сабабли куйида уларнинг баъзи бирларининг эътиборга молик жихатларига диққатни жалб этмоқчимиз.

Кутбиддин Мухаммад ва Отсиз замонларида машҳур тиббиёт олими Саййид Исмоил Журжоний фаолият кўрсатиб, бир катор кимматли асарлар яратган. Улар орасида Кутбиддин Мухаммадга бағишланган «Захирайи Хоразмшохий» асари алоҳида ўрин эгаллайди. Бу асарнинг киммати шу қадар бўлганки, Жолинус (Гален), Мухаммад Закарийё, Ибн Сино, Абу Сахл Масихий асарлари билан бир каторда тиббиёт соҳасидаги энг муҳим асар ва манбалардан бири сифатида қабул қилинган. Ўн икки жилддан иборат бу асар тиббиётнинг барча йўна-лишлари, ташриҳ, оддий ва мураккаб дорилар хақидаги тадқиқотларни ўз ичига олган. У араб ва турк тилларига таржима қилинган. Исмоил Журжонийнинг энг катта хизматларидан бири шундаки, у Ибн Синодан кейин тиббиёт соҳасидаги барча йўналишларни янги тадқиқотлар асосида қайтадан баён қилиб чиққан. Олим фаолиятининг биз учун қадрли томонларидан яна бири шундаки, Ибн Сино юртимиздан «бир чиқиб» қолган ягона буюк тиббиёт олими эмас, балки бу соҳа ундан кейин ҳам бизда юксак даражада тараккий қилиб келганлиги маълум бўлади. Зеро, ўтмишдаги олиму фозилларимиз илму тафаккурга доимо содиқлик билан хизмат қилиб келганлар. Уларнинг содиқлик тўғрисидаги тушунчалари ватанга нисбатан ҳам юксак даражада эди. Буни биз машҳур мутасаввуф олим ва шоир Нажмиддин Кубро мисолида ҳам яққол кўришимиз мумкин.

Тахсил олиб юрган ёшлик йилларида қим билан баҳс ё мунозара қилса, доим устун қелгани учун Нажмиддинга «таммат ул-кубро», яъни «буюк қолиб» лақаби берилган экан. Бориб-бориб биринчи сўз (таммат) тушиб қолиб «Кубро» лақаби сақяниб қолган. Нажмиддин Кубро нафакат илм баҳсида, балки ватан учун курашда ҳам енгилмас бўлган. 1221 йили мўғуллар Урганчни қамал қиладилар. Мудофаачилар орасида машҳур шайх Нажмиддин Кубро ҳам борлигини эшитган Чингизхон унга одам юбориб, «мен Хоразмни ер билан яқсон қиламан, замона авлиёси ул зот у ерни тарқ этиб бизга қўшилмоқлари лозим» деб тақлиф қилади. Шайх Чингизхонга шундай жавоб берган экан: «Мана, етмиш йилдирки, тақдирнинг аччиқ-чучугини Хоразм ва унинг халқи билан бирга тортиб қеляпман. Фалокат бўсагада турган бир вақтда элимни тарқ этишим инсонийлик ва олижанобликдан бўлмайди». Ўша замон тарихчилари-нинг гувоҳлик беришларича, Нажмиддин Кубро ўз халқи билан бирга қулликдан қўра шаҳидликни афзал қилиб

душманга карши курашда халок бўлган, аммо унга таслим бўлмаган.

Энди икки огиз сўз хоразмшоҳлар даврида Туркистоннинг ташки сиёсий-дипломатик алокалари тўғрисида. Уша замон тарихчилари колдирган гувоҳликларга кўра, рус подшохи Владимир (978—1015) хоразмшоҳлар ҳукмдорига ўз элчиларини юбориб, ислом динини қабул қилиш борасидаги ниятини билдиради ва шунга кўра хоразмшоҳ руслар ўлкасига имомлардан бирини юбориб, мусулмончилик қонун-қоидаларини ўргатишда русларга ёрдам беришни тайинлайди. Агарда Владимир даврида Рус давлатининг расман христианликни (988 йили) қабул қилгани назарда тутилса, шундай ҳулоса қилиш мумкинки, жамият ҳаётида катта аҳамият касб этувчи бу жараёнга, яъни мажусийликдан яқка ҳудодикка ўтишга ўта жиддий равишда тайёргарлик қўрилган. Шу маънода мусулмончиликни қабул қилиш масаласи ҳам кун тартибига турган. Зеро, бу динга кириш мусулмон оламига кириш, унинг имкониятларидан, масалан, ҳарбий кучидан Византия «кофир»ларига қарши курашда фойдаланиш йўлини очиқ берарди. Туркистон эса ўша вақтларда мусулмон дунёсининг энг қудратли ва кенг имкониятли мамлакатларидан бири сифатида Рус давлати иодшоҳлари учун ўз ички ва ташки сиёсатларини амалга оширишда катта қўргон бўлиши муқаррар эди.

Мамлакатимиз имкониятларидан ҳамма фойдаланиб келган ва шунга интилган. Кизиги шундаки, бу ўлканинг имкониятлари ҳатто унинг ҳудудидан ташқарида ҳам залворли таъсирга эга бўлган. Буни биз юқорида тилга олинган Жалолиддин ўлимида кейин Яқин Шарқда вужудга келган вазият, унда туркистонликларнинг иштироки орқали ҳам қўриб олишимиз мумкин. Жалолиддин нобуд бўлган бўлса-да, аммо унинг сафдоишари — хоразмлик амирлар ва уларнинг қўл остидаги минглаб аскарлар ҳаёт эдилар. Бу жуда катта куч эди. Манбаларда улар умумий ном — хоразмликлар номи билан аталганлар. Ҳарбий маҳорат ва уюшқокликда гоятда пухта тайёргарлик қўрган, ўзлари ҳам шижоатли хоразмликлар Жалолиддин ўлимида сўнг яна ўн беш йил давомида Ироқ, Кичик Осиё, Сурия, Миср сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутиб келганлар. Уларнинг қудратига суяниб Яқин Шарқ маҳаллий туркий сулолалари Дамашк, Кохирани забот этишга муваффақ бўлганлар. 1241 йили эса хоразмликлар Қуддусни (Иерусалим) эгаллайдилар ва 1229 йилдан бери салибчилар қўлида бўлган бу муқаддас ша-ҳарни мусулмонлар ихтиёрига қайтардилар.

Юқорида биз Жалолиддинни мўғуллар ва Яқин Шарқ, Европа ўртасидаги тўғон, деб таърифлаган эдик. Худди шунга ўхшаш таърифни мусулмонлар ва салибчилараро курашда фаол иштирок этган хоразмликларга нисбатан ҳам берсак бўлади. 1244 йили улар Миср қўшинлари билан иттифокда Сурия ҳукмдорларининг салибчилар билан биргаликдаги катта лашкарига каттик зарба берадилар. Манбаларда ёзилишича, шу жангда салибчиларни тор-мор қилганлар худди мана шу хоразмликлар эди. «Бу улуг кун бўлганди. Ислому зухуридан сўнг бундай кун ҳеч қачон бўлмаганди», — деб хотима қилганди тарихчилардан бири.

Шундай қилиб, биз ўзбек давлатчилиги тарихида ўчмас из қолдирган яна бир сулола — ануштегинийлар (хоразмшоҳлар) ҳақида сўз юритдик. Доим бўлганидек, маъмур сулола намояндалари ҳам ҳоҳ ички сиёсатда, ҳоҳ ташқи алоқаларда бўлсин, ўзларининг бор имкониятлари, афзалликларини рўёбга чиқариш, шу мамлакатни, унинг халқини дунёга олқишлаш йўлида саъй-ҳаракат қилиб келганлар. Шунинг учун ҳам худди ана шу она юрт шарофати билан улар тарихга Буюк Хоразмшоҳлар номига қириб абадий қолмоқдалар.

Азамат Зиё